

ΦΩΤΕΙΝΟΙ ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΜΠΡΟΥΝΟ(*)

Αί περί ηθικῆς ἀντιλήψεις τοῦ Μπροῦνο, αἵτινες περιέχονται εἰς τοὺς ἠθικοὺς διαλόγους του καὶ εἰς τὰ περί μαγείας συγγράμματά του, συνδέονται καὶ αὗται στενῶτα μετὰ τὴν θεωρίαν του περί τῆς ἐνότητος τῆς θείας οὐσίας, νοουμένης ὡς ὑπερτάτης ἁρμονίας καὶ περί τῆς ἐνυπάρξεως ἐν παντὶ τῆς παγκοσμίας ψυχῆς.

Ἡ ἐνύπαρξις δηλονότι τῆς παγκόσμιας ψυχῆς, συνδέουσα ἀρρήκτως πρὸς ἄλληλα πάντα τὰ ὄντα, καθορίζει τὰς ἀμοιβαίας ἔλξεις (καὶ ἀπώσεις). Εἰς ταύτας ὁ Μπροῦνο δίδει καθαρῶς φυσικὴν ἐρμηνείαν, ἀποδίδων αὐτὰς εἰς τὸν ἔρωτα, δεσμὸν τῶν δεσμῶν (*vincolo dei vincoli*), παγκόσμιον ἐνοποιοῦντα σύνδεσμον, τοῦ ὁποίου διακρίνει τρία εἶδη, τὸν αἰσθησιακὸν ἢ ζφώδη, τὸν ἐνεργητικῶς ἠθικὸν ἢ ἀνθρώπινον καὶ τὸν διανοητικὸν ἐνοραματικὸν ἢ θεῖον. Ἐπὶ τὸ κατώτερον εἶδος τοῦ ἔρωτος, ὁ ζφώδης, εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου φυσικὸς ὁ δὲ Μπροῦνο αἰσθάνεται πλειστάκις τὴν ἀνάγκην νὰ συνηγορήσῃ ὑπὲρ αὐτοῦ κατὰ τῶν συκοφαντῶν, οἵτινες, λέγει, ἀποκαλοῦν κακὸν αὐτὸ τὸ ὁποῖον αὐτὴ ἢ φύσις κηρύσσει ὡς ἀγαθὸν καὶ ἐξαγνίζει. Δὲν ζητεῖ ὅθεν τὴν καταδίκην ἀλλὰ τὴν ἐπιβολὴν λογικῆς πειθαρχίας ἐπὶ τοῦ ἔρωτικοῦ ἐνστίχτου, τοῦτο δὲ ἀκριβῶς ἀποτελεῖ τὸ θέμα τοῦ διαλόγου τοῦ «*Spaccio de la bestia trionfante*» ὅπου διαγράφει τὴν πορείαν, ἣτις ὁδηγεῖ πρὸς τὴν ἠθικὴν κάθαρσιν, τὴν ἀνοδὸν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τῆς ζφώδους καταστάσεως εἰς ὑψηλότερας πνευματικὰς βαθμίδας. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν τριῶν εἰδῶν τοῦ ἔρωτος (αἰσθησιακοῦ, ἀνθρώπινου καὶ θεοῦ), αἵτινα ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἀνάγκην καὶ τὴν τάσιν πρὸς τὸ ἄπειρον, τὴν ὁποίαν γεννᾷ εἰς πᾶν ὄν ἡ ἐνύπαρξις τῆς ἀπείρου παγκοσμίας ψυχῆς, εἶναι οὐσιαστικῶς διαφορὰ ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς αὐτοεπίγνωσεως, τοῦ «*γνώθι σαυτόν*». Ἡ τάσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ ἄπειρον ἐκδηλοῦται διὰ τοῦ ἔρωτος καὶ ἐν ταύτῳ διὰ τῆς γνώσεως, ἀμφότεραι δὲ αἱ ψυχικαὶ αὗται λειτουργίαι συνδέονται στενῶς πρὸς ἀλλήλας. Ἐφ' ὅσον ἡ αὐτοεπίγνωσις ἀφυπνίζεται καὶ καθίσταται βαθύτερα καὶ ἐντελεστέρα ἐν τῷ ἀνθρώπῳ κατὰ τοσοῦτον καὶ ἡ σφαῖρα τῆς δράσεως καὶ τῆς γνώσεως διευρύνεται καὶ ἀνυψοῦται. Τὸ ἠθικὸν ὅθεν ἰδεῶδες ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Μπροῦνο συνταυτίζεται μετὰ τὴν πλήρη ἐκείνην αὐτοεπίγνωσιν, τῆς ὁποίας τὴν ἐκκόλαψιν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν καταπολεμᾷ καὶ παρεμποδίζει ἡ «ἀγία κτηνωδία» (*Santa asinità*), ἥτοι αἱ θρησκευτικαὶ προλήψεις καὶ ἡ μισαλλοδοξία. Αὐτοεπίγνωσις εἶναι ἡ δρῶσα ἀρετὴ, ἡ γνησία ἐνόρασις ποὺ φωτίζει.

(*) Συνέχεια ἐκ τῆς σελίδος 150.—Τέλος.

ται καὶ ἀναπτύσσεται διὰ τῆς γονίμου πράξεως καὶ τοῦ στοχασμοῦ, διὰ τῆς δράσεως καὶ τῆς σκέψεως. Ἡ διάνοια καὶ αἱ χεῖρες τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι πρὸς ἀλλήλας ἐχθροὶ ἀλλὰ τοῦναντίον ἀναγκαῖοι συνεργάται, πρᾶξις δὲ καὶ θεωρία εἶναι ἀμφοτέραι ἐνέργειαι, αἵτινες κινοῦνται ἔκ τινος ἐσωτερικῆς ἀνάγκης, ἔξ ἀνικανοποιήτου τινὸς πόθου. Δι' αὐτῶν ὁ ἀνθρώπος ἐπιτυγχάνει νέας ὁλονὲν καὶ θαυμασίας ἐπινοήσεις, δι' ὧν καθίσταται θεὸς τῆς γῆς, ἀληθῆς κυρίαρχος τῶν φυσικῶν δυνάμεων. Διὰ τοῦτο εἰς τὸν προμνησθέντα διάλογόν του «*Spraccio de la bestia trionfante*» ὁ Μόχθος, ἡ Μέριμνα καὶ ἡ Ἐπιμέλεια καὶ ἡ συνοδεία τῶν συγγενῶν πρὸς αὐτὰς θεοτήτων ἐξαίρονται ὡς αἱ προσωποποιήσεις τῶν κατ' ἐξοχὴν ἀνθρωπίνων ἀρετῶν εἰς ἄλλα δὲ ἔργα τοῦ Μπροῦνο ἐξυμνεῖται ἡ ἐργασία, ἡ ἀξία τῆς ἀνθρωπίνης προσπαθείας καὶ ὁ αἰώνιος ἀγὼν καὶ ἡ ἀκατάπαυστος ἀναζήτησις τοῦ ἀληθοῦς, ἥτις εἶναι ἡ μόνη ἀληθῆς κατάκτησις, τὸ μόνον ἀληθὲς κτῆμα, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ ἀναγνωρισθῇ εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα. Ἡ ἀρετὴ ὄθεν, ἥτις ἔγκειται εἰς τὴν ἀγάπην καὶ τὰς ὠφελίμους εἰς τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν πράξεις, δὲν ἀναγνωρίζει αὐτὴ ἑαυτὴν ἐφ' ὅσον δὲν καταστῇ γνῶσις βαθεῖα κανόνος ἠθικοῦ, ὅστις νὰ δύναται νὰ διευρυνθῇ εἰς νόμον παγκόσμιον. Ἐπειδὴ δ' ὡς ἐκ τούτου πρέπει νὰ εἶναι γνῶσις αὐτοῦ τούτου τοῦ θείου Νόμου, ὁ Μπροῦνο ταυτίζει τὴν ἀρετὴν πρὸς τὴν ἐνατένισιν τῆς ἀπείρου φύσεως, τὴν ὁποῖαν διακηρύσσει ὡς «τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν ἠθικοποίησιν». Εἰς τὸν ἠθικὸν ὄθεν οὐρανὸν του δίδει τὴν πρώτην θέσιν εἰς νὴν ἀλήθειαν, τὴν ὁποῖαν ὀφείλει νὰ ἐναγκαλισθῇ ἡ φιλοσοφικὴ ἐνατένισις.

Κατὰ ταῦτα ἡ διαβάθμισις τοῦ ἔρωτος εἶναι διαβάθμισις ἀξιῶν, αἵτινες συγκλίνουν ἅπασαι καὶ κατατείνουν πρὸς μίαν κεφαλαιώδη ἀξίαν, τὴν παγκοσμίαν ἐνότητα τοῦ ὄντος, ἥτις εἶναι τὸ ὑπέρτατον ἀγαθόν. Ὁ αἰσθησιακὸς ἢ ζφώδης ἔρωτος εἶναι τάσις ἢ ὁρμὴ πρὸς ἔνωσιν ἀποβλέπουσα εἰς τὸ σῶμα, ὑψηλοτέρας δὲ φύσεως ὁρμὴ εἶναι ὁ δρῶν ἀνθρώπινος ἔρωτος, ὅστις ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν τελειοποίησιν τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Ἐτι ὑψηλότερος εἶναι ὁ θεῖος ἔρωτος, ὅστις ἔχει ὡς ἀντικείμενον τὴν παγκοσμίαν ἐνότητα. Ἄλλ' οἱ ἀνώτεροι τοῦ ἔρωτος βαθμοὶ δὲν εἶναι ἄρνησις τῶν κατωτέρων ὅπως καὶ ἡ ἐνότης δὲν εἶναι ἄρνησις τῆς πολλαπλότητος. Εἰς τὸν διάλογον «Ἡρωϊκὸν μένος» (*Eroici furori*) ὁ Μπροῦνο ἀκολουθεῖ δύο ἀντιθέτους κατευθύνσεις. Διότι ἐνῶ φαίνεται ἀφ' ἐνὸς ἀκολουθῶν τὸν Νεοπλατωνικὸν μυστικισμόν, ὅστις εἰς τὸν πόθον τῆς ἐνώσεως μετὰ τοῦ θεοῦ διὰ τῆς ἐκστάσεως διέβλεπε τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν ἐγκοσμίων καὶ τὴν τάσιν τῆς ψυχῆς ὅπως ἀπαλλαγῇ ὄχι μόνον τοῦ ὑλικοῦ σώματος ἀλλὰ καὶ τοῦ ἰδίου τῆς ἑαυτοῦ, ἀντιτάσσει ἀφ' ἑτέρου εἰς τὸν δυϊσμόν τοῦτον τὸν ἐνισμόν ἐνὸς φυσιοκρατικοῦ πανθεισμοῦ, καθ' ὃν «ὁ Θεός, ἡ ἀπειρος ὠραιότης καὶ ἀκτινοβολία λάμπει καὶ ὑφίσταται εἰς εἰς ὅλα τὰ ὄντα», εἰς τρόπον ὥστε δὲν εἶναι πλάνη «νὰ τὸν θαυμάζωμεν εἰς πάντα τὰ ὄντα,

καθ' ὃν τρόπον μεταδίδεται εἰς ταῦτα». Καὶ ἐν τούτοις ὁ Μπροῦνο κατὰ βάθος πρεσβεύει ὅτι ὁ ὑπέρτατος βαθμὸς ἐνατενίσεως εἶναι «τὸ αἶσθημα τῆς θείας καὶ ἐσωτέρας ἁρμονίας», δι' ἧς ὁ ἄνθρωπος «ἐναρμονίζει τὰς σκέψεις καὶ τὰς πράξεις τοῦ πρὸς τὴν συμμετρίαν τοῦ νόμου τοῦ ἐνυπάρχοντος εἰς πᾶν πρᾶγμα».

Ὁ διαμερισμὸς τῆς «ἠρωϊκῆς», ὡς τὴν ἀποκαλεῖ ὁ Μπροῦνο, ψυχῆς μεταξὺ πεπερασμένου καὶ ἀπείρου, μερικοῦ καὶ καθολικοῦ, σωματικοῦ καὶ πνευματικοῦ, συμβιβάζεται καὶ ἐνοῦται οὕτω εἰς μίαν ὑπερτάτην ἁρμονίαν, ἣ ὁποία ἐν παντὶ ἀνευρίσκειται «εἰς τὴν φύσιν τὴν ἐνυπάρχουσαν εἰς τὰ πράγματα», ὡς ἀκτινοβολοῦν φῶς «ἐντὸς τῆς σκοτίας τῆς ὕλης». Ἡ ἐνατενίσις, ὡς ἐκ τούτου, τοῦ ἀπείρου δὲν εἶναι, παρὰ τῷ Μπροῦνο, παθητικὴ τις ἔκστασις καὶ ἡρεμία ἀποκτήσεως, ὡς ἐπρέσβευον οἱ Νεοπλατωνικοί, ἀλλὰ μεταφυσικὴ κίνησις, ζωντανὴ πνευματικὴ ἐνέργεια, ἀέναντος προσπάθεια συλλήψεως τοῦ ἀσυλλήπτου ὡς τοιαύτη δὲ δὲν εὐρίσκειται μόνον εἰς τὴν ὑπερτάτην βαθμίδα τῆς κλίμακος τῆς ὀδηγούσης πρὸς τὸν ὑπέρτατον ἔρωτα καὶ γνῶσιν, οἷον εἰς ἀντίθεσις πρὸς τὰς κατωτέρας αὐτῆς βαθμίδας ἀλλὰ συναντᾶται εἰς ὅλας τὰς βαθμίδας, εἶναι διαρκῆς ἀνοδος καὶ ἀγωνιώδης προσπάθεια ὅπως τὸ ἄτομον ἐναγκαλισθῆ εὐρυτέρους πνευματικούς ὀρίζοντας. Εἰς τὸν εὐγενῆ αὐτὸν ἀγῶνα πάντες οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ συμμετέχουν, διότι ἐὰν ὠρισμένοι καὶ μόνον ἐκλεκταὶ φύσεις εἶναι ἱκαναὶ νὰ προσψάσουν τὰ κράσπεδα τῆς ὑπερτάτης γνώσεως, πᾶν ἄτομον, ἀναλόγως τῆς ἰδίας του ψυχικῆς ἰκανότητος, δύναται νὰ φθάσῃ εἰς τὸ ἰδικόν του τέρμα, ἀρκεῖ νὰ μὴν ἐγκαταλείψῃ τὸν ἀγῶνα, ἀρκεῖ νὰ συνεχίσῃ τὴν πορείαν, ἥτις ὀδηγεῖ πρὸς τὴν ἠθικὴν τελείωσιν.

Ἀναφορικῶς τέλος μὲ τὸ πρόβλημα τῆς πίστεως καὶ τῆς γνώσεως, θρησκείας καὶ φιλοσοφίας ὁ Μπροῦνο ἄγεται ἐκ τῆς σκέψεως ὅτι ἐν τῇ ἀναζητήσει τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ λογικῶς ἀναγκαίου ὁ ἄνθρωπος δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζῃ τὴν φωνὴν τῆς φύσεως, «Ἡ φύσις, λέγει, ἔστω ὁ Νόμος τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ ὄχι ὁ ὀρθὸς λόγος Νόμος τῆς φύσεως». Τοῦτο ὅμως προϋποθέτει τὴν ἐλευθέραν ἐξάσκησιν καὶ τὴν ἀδέσμευτον ἐκδήλωσιν τῆς σκέψεως, τῆς ὁποίας ἀσπρονδότερος ἐχθρὸς εἶναι ἡ μισαλλοδοξία, ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς, τὸ πνεῦμα αἰρέσεως, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὸν Μπροῦνο, ἐκπροσωπεῖ ἡ θρησκευτικὴ Μεταρρύθμισις.

Ὁ ρόλος τῆς θρησκείας εἶναι πρὸ παντὸς ἠθικός. Ἡ ἐν ταῖς Γραφαῖς θεία ἀποκάλυψις δὲν εἶναι θεωρητικὴ τις διδασκαλία «ὡσάν νὰ ἐπρόκειτο περὶ φιλοσοφίας» ἀλλὰ βάσις καὶ ὀδηγὸς πρὸς ἠθικὸν βίον, πρὸς κανονιστικὰς τοῦ βίου ἰδέας, δι' ὅσους ἔχουν ἀνάγκην καθοδηγήσεως καὶ κηδεμονίας, ἠθικοῦ προσανατολισμοῦ (οἵτινες ἀποτελοῦν τὴν πλειονότητα τῶν ἀνθρώπων) πρὸς ἐπιτέλεσιν τοῦ ἀγαθοῦ. Ἐκ τούτου προκύπτει ὅτι ἡ θρησκεία δεόν νὰ νοηθῆ ὡς παράγων ἐνώσεως καὶ ἀγάπης μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων,

οἱ δὲ σοφοὶ ὀφείλουσιν νὰ σέβωνται τὴν θρησκείαν τῆς χώρας ἐν ἣ διαβιοῦσιν ἀκριβῶς διότι ἔχουν πλήρη συνείδησιν τῶν κακῶν, ἅτινα συνεπάγονται εἰς τὰς ἀνθρωπίνους κοινωνίας τὰ σχίσματα καὶ αἱ θρησκευτικαὶ ἔριδες καὶ διαμάχαι. Τοῦτο βεβαίως ὑπὸ τὸν ὄρον ὅτι οἱ θεολόγοι δὲν ἤθελον παρεμποδίσει τὴν ἐλευθερίαν τῆς σκέψεώς των.

Οὕτω νοουμένη ἡ θρησκεία ἀπαιτεῖ ἀμοιβαῖον σεβασμόν, ὅστις θὰ ἡδύνατο νὰ στηριχθῆ ἢ ἐπὶ τῆς ἀλληλεγγύης καὶ τῆς συνεργασίας πίστεως καὶ ὀρθοῦ λόγου ἢ ἐπὶ τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν ἀντιστοιχῶν πεδίων, εἰς τρόπον ὥστε ἡ πίστις καὶ ἡ γνῶσις οὐδέποτε νὰ συναντηθοῦν καὶ νὰ συγκρουσθοῦν. Ὁ Μπροῦνο ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀποκλίνει πρὸς τὴν δευτέραν ἄποψιν λόγῳ τῆς θεωρίας τοῦ περὶ τοῦ ἀσυμβιβάστου μεταξὺ ἀληθείας ἐξ ἀποκαλύψεως καὶ τοιαύτης ἀπορροεύσεως ἐκ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, μεταξὺ τῆς ἀνεξελέγκτου ἀποδοχῆς τοῦ δόγματος καὶ τῆς ἀτέγκτου ἀναζητήσεως τῆς ἀληθείας. Ἐν τῇ περιπτώσει ὅμως ταύτῃ ὁ χωρισμὸς πίστεως καὶ γνώσεως δὲν εἶναι συνυφασμένος μὲ τὴν φύσιν τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως, ἀλλ' εἶναι ἀπότοκος τοῦ διαχωρισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου εἰς «ἀμαθεῖς, οἱ ὅποιοι ἔχουν ἀνάγκην καθοδηγήσεως, καὶ εἰς ἑνοραματικούς, οἵτινες εἶναι ἱκανοὶ νὰ καθοδηγοῦν ἑαυτοὺς καὶ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους», εἰς ἀνεξελίκτους καὶ ἐξελιγμένους ἢ ἡρωϊκοὺς καὶ θείους. Ἀφ' ἑτέρου ὅμως ἔχει πλήρη συναίσθησιν τῆς βαθείας θρησκευτικότητος, ἐξ ἧς διαπνέεται ἡ φιλοσοφία του, ὡς ἀναζήτησις τῆς αἰωνίας καὶ ἀπείρου ἀληθείας, ὡς «ἔρος τοῦ πνευματικοῦ θεοῦ» (*Amor Dei intellectualis*), κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Σπινόζα. Ἡ σχέσις οὕτω μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ θρησκείας ἀποβαίνει ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Μπροῦνο σχέσις δύο μορφῶν θρησκευτικότητος.

Ὁ Μπροῦνο δὲν παύει διακηρύττων, ὡς ἀληθῆς μυσταγωγός, ὅτι οἰαδήποτε πίστις χωρίζουσα τὸν θεὸν ἀπὸ τῆς φύσεως καὶ ἀπαρνούμενη ὅ,τι εἶναι «φυσικὸν καὶ συνεπῶς θεῖον» εἶναι κατωτέρα μορφή θρησκείας καὶ ὅτι ἡ φιλοσοφία του, ἡ ὁποία ἐν τῇ ἀπειρίᾳ τοῦ σύμπαντος «γεραίνει τὸ μεγαλεῖον τοῦ Θεοῦ καὶ διακηρύττει τὸ μέγεθος τῆς βασιλείας του» εὐνοεῖ τὴν θρησκείαν ὑπὲρ πᾶν ἄλλο φιλοσοφικὸν σύστημα». Ἐκ τοῦ ὀραματισμοῦ, λέγει, τούτου θὰ ἀχθῶμεν εἰς τὴν ἀνεύρεσιν τῆς ὁδοῦ, ἣτις ὀδηγεῖ εἰς τὸν πραγματικὸν ἠθικὸν βίον, καθότι θὰ καταστῶμεν θεαταὶ τῆς ἱστορίας τῆς φύσεως, ἡ ὁποία εἶναι γεγραμμένη ἐντὸς ἡμῶν τῶν ἰδίων καὶ πιστοὶ ἐκτελεσται τῶν θείων Νόμων, οἵτινες εἶναι χαραγμένοι εἰς τὰ μύχια τῆς καρδίας μας».

Τοιαύτη εἶναι εἰς ἀδράς γραμμὰς ἡ φιλοσοφία τοῦ Μπροῦνο, ἡ ὁποία σημειώνει σταθμὸν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως καὶ ἐκ τῆς ὁποίας ἦντλησαν καὶ ἐνεπνεύσθησαν πλεῖστοι ἐπιφανεῖς φιλόσοφοι τῶν νεωτέρων χρόνων. Οὕτω ὁ Καρτέσιος ἐξ αὐτῆς παρέλαβε τὴν θεωρίαν περὶ τῆς ἀπειρίας τῶν κόσμων, τῶν κοσμικῶν δινῶν (*tourbillons*), τῆς ἐλλόγου ἀμφιβο-

λίας και τῆς ἐναργοῦς γνώσεως και προφανείας (évidence), ὁ Σπινόζα τὴν ιδέαν τῆς ὁμοουσιότητος τοῦ Θεοῦ μετὰ τοῦ σύμπαντος, τῆς ἐνυπαρχούσης αἰτίας και τὴν διάκρισιν μεταξὺ natura naturans και natura naturata, ὁ Λάϊμπνιτς τὴν θεωρίαν περὶ **μονάδων** και τὴν αἰσιοδοξίαν ὁ δὲ Σέλλινγκ ὁμολογεῖ ὅτι εἰς τὰ ἔργα τοῦ Μπροῦνο ἀνεῦρε τὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχῆς περὶ ἀπολύτου ταυτότητος τοῦ πραγματικοῦ και τοῦ ιδεώδους, θέσας μάλιστα τὸ ὄνομα τοῦ Μπροῦνο ὡς τίτλον ἐνὸς φιλοσοφικοῦ του ἔργου (Μπροῦνο, ἤτοι περὶ φυσικῆς ἢ θείας ἀρχῆς τῶν ὄντων). Τέλος ἡ θεωρία τοῦ Μπροῦνο περὶ **ἐλαχίστου** και **μεγίστου** δὲν ὑπῆρξε ξένη πρὸς τὰς θεωρίας τοῦ Ἐγέλου και τὸν καλλιτεχνικὸν πανθεισμὸν τοῦ Γκαϊτε.

Δικαιούμεθα ὅθεν, ὡς ἐν κατακλειδί, νὰ εἴπωμεν ὅτι, ἐὰν τὸ ὅλον φιλοσοφικὸν οἰκοδόμημα τοῦ μεγάλου τούτου πανθειστοῦ και προδρομοῦ τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ τὴν αὐστηρὰν ἀρχιτεκτονικὴν συνέπειαν μεταγενεστέρων φιλοσοφικῶν συστημάτων, δύναται ἐν τούτοις νὰ καυχηθῆ ὅτι ὠδήγησε τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα πρὸς εὐρυτέρους ὀρίζοντας, ἵνα ἀπὸ ὑψηλοτέρας σκοπιᾶς ἀτενίσῃ τὸ αἰώνιον θαῦμα τῆς ἀπειρίας τῶν κόσμων, τῆς ἀρμονίας τοῦ σύμπαντος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐνυπάρχει και δρᾷ, ὡς ζωντανὴ πραγματικότης, ἡ Θεότης, ἡ Παγκοσμία Ψυχὴ !